

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ЗІ СКООРДИНОВАНИМИ ГОЛОВНИМИ ЧЛЕНАМИ

Речення як одиниця синтаксису в сучасних дослідженнях розглядається з різних, але взаємопов'язаних позицій: передусім, з його формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури. Формально-граматичний аспект передбачає вивчення будови будь-якого речення як зв'язок синтаксичних компонентів, а семантичний аспект орієнтується на встановлення відношень між компонентами речення та загальної граматичної семантики тих чи інших моделей їх. Отже, структуру речення можна кваліфікувати, «... як двоаспектне явище, яке являє собою ієрархізовану систему формально-граматичних компонентів з властивим їм власне граматичним і семантико-синтаксичним змістом» [3;5]

Основним типом простого речення є двоскладне, у якому обов'язкові два головні члени речення - підмет і присудок, який у сучасній українській мові за формою вираження характеризується двома основними видами - дієслівними (простими і складеними) і недієслівними (завжди складеними). Речення з недієслівними присудками за типом відношень поділяються на речення зі скоординованими і нескоординованими головними членами. До речень зі скоординованими головними членами належать усі з присудками, вираженими іменами у формі називного відмінка: іменниками, прикметниками, дієприкметниками та окремими займенниками. До речень з нескоординованими головними членами належать двокомпонентні речення з присудком-прислівником, інфінітивом, а також іменником при підметі-інфінітиві. [5;278]

Іменний складений присудок у таких реченнях становить собою структуру, репрезентовану дієсловом-зв'язкою *бути* і повнозначним словом-іменем у формі прямого чи непрямого відмінків, яке становить основний компонент іменного присудка [8;79] і є носієм його лексичного значення. Дієслово-зв'язка виконує граматичну функцію, вказуючи на спосіб і час. Іменні частини присудка можуть мати різне морфологічне вираження, але найпоширенішими є називний та орудний безприйменникові і знахідний з прийменником *за*, які стали спеціалізованими формами цього присудка [1;204]. Називний відмінок у складі присудка ще називають другим називним, бо першим є підмет [6;153].

У статті розглядається семантична специфіка речень структурної схеми $N_{\text{ім.}}-N_{\text{ім.}}$ з найтиповішою формою вираження присудка – називним відмінком. Він, функціонуючи як іменна частина складеного присудка, вказує на наявність предикативної ознаки, за якою відносить підмет до певного класу ознак чи предметів [7;163]. Семантика називного предикативного відмінка є вирішальним фактором у формуванні семантичної структури речення. Усі інші елементи предикативної частини лише доповнюють семантику називного

предикативного. Форми головних членів структурної схеми речення $N_{1im} - N_{1im}$ перебувають у граматичній координації, тобто у взаємному уподібненні форм слів, які займають місце основних компонентів названої структурної схеми речення [2;548].

У реченнях структурної схеми $N_{1im} - N_{1im}$ типу наповнення компонентів лексично необмежене, тобто функцію як підмета, так і присудка може виконувати будь-який іменник: *Цей хлопець – мій брат; Та студентка – відмінниця; Агатагел Кримський – відомий орієнталіст; Сосна – хвойне дерево; Щука – прісноводна риба; Моя бабуся - сама лагідність; Ця книжка – підручник; Радість – завжди радість; Школа – це не лише учні та вчителі та інші.*

Підмет і простий присудок координують свої форми загалом у числі [4;31-35]. Коли присудок іменний складений, то головні члени координуються між собою у відмінку і в числі. А в реченнях типу *Вона – моя знайома; Він – мій учитель* координуються головні члени і в роді.

Підметами у реченнях такої структури можуть бути не лише окремі слова, а й сполучення слів, які виражають якусь кількість: *Ці троє дівчат - практикантки; Декілька відпочиваючих - іноземці; Галя і ще кілька дітей - хористи; Дмитро з моїм сином - однолітки* та інші. Присудками теж можуть бути: а) іменні словосполучення з кількісним значенням: *Відстань - два кілометри; Поїздка - чотири години; Його номер - двадцять вісім;* б) поєднання імені з порівняльними сполучниками: *Коні – як змії; Ліс – наче стіна; Очі – неначе зорі.*

Семантична основа схеми речень $N_1 - N_1$ виявляє відношення між суб'єктом і його предметно вираженою ознакою. Диференціація семантики такої схеми речень залежить від лексичної семантики головних членів, представлених іменниками у називному відмінку. Фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що за лексичним значенням головних членів такі речення можна поділити на дві великі семантичні групи: 1) речення, ознака в яких належить суб'єкту (носію), знаходиться в ньому або йому приписується: *Земля – годувальниця; Етика - норми поведінки; Вона – студентка талановита; Здоров'я – основа життя; Радість – стан душі;* 2) речення, у яких ознака відсутня в суб'єкті, але яку можна встановити на основі її різних зв'язків та зіставлень: *Тренування - запорука успіху; Навчання - це насамперед велика праця; Кожне яблуко – скарбниця вітамінів; Студенти – це майбутня еліта.*

У кожній з обох груп простежуються свої семантичні структури. У реченнях, ознака в яких належить суб'єкту, знаходиться в ньому або йому приписується, можна виділити кілька підтипів.

1. Речення, у яких наявна інформація про суб'єкт. Вони характеризуються тим, що присудок може вказувати на ім'я, на родинні чи соціальні стосунки, на заняття, діяльність, соціальну чи територіальну належність, а також на ознаку за кількістю чи мірою вияву чогось: *А я - Маруся. Я - із Богуслава (Л.Костенко); Онисько - добрий батько (П.Мирний); Я - сирота з Вільшаної, сирота, бабуся (Т.Шевченко); Я – син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох (І.Франко); Я – людина цивільна. До краю. Цілком. (Є.Плужник); Ти*

знаєш, що ти – людина (В.Симоненко); А жінці хто потрібен, якщо вона – поет (Л.Костенко); / в будівництві він – солдат (О.Довженко); Ні. Я – чернець (Л.Костенко); Знов листа мені прислала мати, Невеличкий лист – на кілька слів (В.Симоненко); Ти – Грузія. Ти в царственій одежі (Л.Костенко); Поет - пророк, Поет - новатор і вільний мучень миттєвий (Г.Чупринка); Я - садівник (Л.Паниченко); Вона мені - рідний батько і рідна матуся (П.Куліш).

2) Речення, у яких суб'єкт з кимось чи чимось ідентифікується, тобто ототожнюється з кимось чи з чимось, прирівнюється до когось чи до чогось, установлюються риси подібності, віднесення до відомого, до класу однорідних предметів, явищ. У них можна виділити такі типи речень:

а) Речення, у яких наявне тлумачення, віднесеність до відомого. Вони будуються за формулою: це значить те саме, що, це те саме, що, це належить до такої групи, розряду, класу тощо: *Зовиця - сестра чоловіка, Амариліс – рід трав'янистих багаторічних рослин, Весна - поезія, поезія - це й осінь...* (П.Воронько); *Художник - це світогляд і талант!* (М.Вінграновський).

б) Ідентифікація суб'єкта з самим собою, тобто у суб'єкті міститься сама суть назви. У реченнях вона представлена підметом і присудком, які лексично збігаються. При цьому присудок поширений словами загального значення (завжди, скрізь, для всіх та інші): *Радість - завжди радість ; Дощ - скрізь дощі Діти – для всіх діти.*

в) Заперечення тотожності суб'єкта: *Українська хата без вишитих рушників – не хата; Сім'я без дітей - не сім'я, Був сон – не сон...* (М.Рильський); *А дім — не дім, а невеличкий замок* (Н.Горик).

г) Характеристика суб'єкта за подібністю буває у реченнях із займенниками *той же (та ж, те ж, ті ж), те ж саме, що*, які служать зв'язковим елементом між головними членами: *Танці - та ж фізкультура; Неважка фізична праця - той же відпочинок; Проспект - це те саме, що розгорнутий план.*

д) Речення з оказіональним, часто метафоричним ототожненням: *Трави – мої коси, коси — мої сльози, хмари — мої думи, що плекають грози* (В.Симоненко); *Все, чим образили поета, акумулюється в слова. А слово - струм. А слово - зброя. А віще слово - вікове* (Л.Костенко); *І Всесвіт цей - акваріум планет* (Л.Костенко); *Рай мій - нічка; рай - самотність; Сум в душі на дні* (Г.Чупринка); *Не піймаєш! Я— вогонь, я вихор, А вони спинятися не звикли!* (О.Теліга) ; *Україна – розкішний вінок із руті і барвінку, що над ним світять заплакані зорі...* (С.Васильченко); *Рідне слово - тая м'ята, материнка, рута* (А.Кримський); *Твоя душа - розквітла орхідея* (П.Карманський); *Мої зернини - то слова* (Д.Павличко); *Не місто - пісня кам'яна* (Б.Олійник); *Світ який - мереживо казкове* (В.Симоненко); *Нерви мої - струни, серце моє - ліра* (Г.Чупринка); *Ти жива, моя матінко-мово! Я - листок у твоєму саду* (П.Перебийніс); *Поезія - експромт грози улітку* (Є.Гуцало); *У жнивнім морі хлібів я - зернина твоя* (Л.Паниченко).

3) Третю групу становлять речення, у яких наявна кваліфікаційна характеристика суб'єкта. їх можна представити такими тісно між собою пов'язаними структурами:

а) Речення, у яких розкривається суть суб'єкта. Найголовнішою ознакою їх є те, що в них присудок виражений переважно іменником, який має абстрактне значення, або іншим іменником з наявним при собі означенням: *Мова - така ж жива істота, як і народ, що її витворив* (П.Мирний); *Сухі гілки – це вже вінок терновий* (Л.Костенко) ; *Твої слова - то звуки чарівні* (О.Олесь); *Драматичні твори Лесі Українки - явище феноменальне в українській літературі* (Л.Костенко); *Мова – індивідуальність народу* (М.Шумило); *У Сави ворота - Краківська робота: Цвяховані, мальовані, Гонтою щитовані* (П.Куліш); *Квіти - то вона сама* (Л.Силенко); *Ми з нею - одній печалі* (Л.Костенко); *Шпаки - це імітатори веселі* (М.Рильський).

б) Речення, у яких міститься основна характеристика чи оцінка суб'єкта. Вона може бути виражена присудком (словом чи словосполученням), у якому поєднується предметне й оцінне значення: *А мова й історія - це ж єдине ціле, один кровообіг, тож і відроджувати їх маємо водночас* (О.Гончар); *Життя – це пастка, і життя - це пустка* (Л.Костенко); *Ця дівчина не просто так, Маруся. Це – голос наш. Це - пісня. Це - душа* (Л.Костенко).

в) У реченнях з кваліфікаційною характеристикою суб'єкта лексичне значення присудка або включає в себе компонент лексичного значення підмета, або дублює його: *Честь і совість - поняття конкретні; Білорусь — сусідня держава; Справжній талант - явище рідкісне; Пісня - правда, вона тобі не кривдить ні словечка* (П.Куліш); *Натхнення час - то час святий!* (О.Олесь); *Очі - Вікна моєї душі* (В.Симоненко).

У реченнях такого типу простежується ніби своєрідна займенникова вказівна функція іменника-присудка, а основну інформацію несе обов'язкове при ньому означення. Вказівна функція іменника у присудку виявляється за умови, коли підмет виражений іменником, який позначає переважно назву істот, а до складу присудка входять такі слова, як *людина, чоловік, жінка, хлопець, дівчина, особистість, тип або справа, річ, діло* тощо, при яких обов'язковим є означення: *Петро Іванович - людина порядна; Він - чоловік грамотний; Галина - жінка працююча; Андрій - хлопець тямущий; Олена - дівчина видна; Директор - незвичайна особистість; Він – ще той тип; Гімнастика — справа корисна; Ввічливість страждання – особиста справа* (Л.Костенко); *Дорога, мандри - діло молоде* (Л.Костенко).

г) Речення із власне-оцінним значенням виражають оцінку суб'єкта: *Хлопець – вітер; Дівчина – мрія; Ліси тут – розкіш ; Цей викладач – ходяча енциклопедія; Квартира – просто музей; Все це – дрібниці; Його поведінка – дикунство; Ті пояснення – суцільна фантазія; Чужа душа – то, кажуть, темний ліс* (Л.Костенко).

д) Речення, у присудку яких наявне порівняння, уподібнення. Він виражений або одним словом, або словосполученням з порівняльним сполучниками *як, мов, наче, неначе, ніби* та іншими: *Ніч - як день; День - як ніч* (Б.Лепкий); *Ця нереальна мить - як сон серед садів!* (Л.Костенко); *Я - як і всі* (Є.Плужник). Присудок-порівняння часто має переносне метафоричне значення, виступаючи як троп, що вживається для виразної характеристики того чи іншого явища: *Брови — теплі вербові котики* (Б.Олійник); *Коштовне слово - діамант на чорнім оксамиті* (Л.Костенко); *А земля - як пісня Над*

хмелем осінніх багатих, бучних весіль (Б.Олійник); Уже дерева - як рогаті олені (Л.Костенко); Я на планеті- дерево юдське. Мене весь час підрубують під корінь (Л.Костенко); Двомовність – як роздвоєне жало (Л.Костенко); Душа - як храм з очима древніх фресок (Л.Костенко); В тебе личко - як лілеї, А усточка - рожу цвіт, Очі - зорі, шовки - вії, А волосся - оксамит (В.Пачовський); / очі наші - як віконця В країну, де спинився час (Є.Маланюк); Люди - прекрасні, земля - мов казка (В.Симоненко); Хмари в небі - мов сива шаль (В.Симоненко); Ніч - мов криниця без дна (М.Рильський); Вечірня радість - мов далекі дзвони (М.Рильський); Наш Київ - мов казка у сонячній злоті осінній... (Л.Забашта); А сьогодні чудово було! І ставок - мов віконце (Л.Павлів); Сніги паперу білі. А букви - наче проліски (Л.Костенко); Село на нашій Україні - Неначе писанка село... (Т.Шевченко); Повітря - неначе прозорий граніт (Д.Павличко); Вчорашнє - ніби сон, що випурхнув з очей (В.Симоненко).

В окремий семантичний тип можна виділити структури, у яких встановлюється призначення або функція суб'єкта. У таких реченнях наявне повідомлення або інформація про внутрішній стан суб'єкта або про його призначення, роль, позицію в чомусь, або про місце, у якихось діях, поступках, стосунках: Широка розлога крона - ознака здорової яблуні; Захист прав громадян - основна функція юристів; Таке поєднання фантазії і ремесла свідчення — талановитості автора; Особиста виставка художника - визнання і повага до нього; Твій від'їзд - причина смутку; Ми - вічний рід. Ми родимо, як мусим, синів, пісні, метали і жита (В.Затулівітер); Школярство - відкриттів щоденне свято (Н.Горик); Мій юний сад - і є покликання високе (Л.Паниченко).

Як засвідчує фактичний матеріал, є значна частина речень, у яких ознака виникає на основі різних зв'язків і зіставлень. У реченнях цього семантичного типу відношення між суб'єктом і його ознакою встановлюються як відношення залежності, супутності, асоціації, властивості тощо. На основі цих залежностей між суб'єктом і його ознакою відповідно можна виділити кілька семантичних підтипів: а) речення, у яких суб'єкт визначається за відношенням зв'язаності, сполученості. У таких реченнях повідомляється про те, що щось безпосередньо зв'язане з чимось іншим: Праця лікаря - це завжди велика відповідальність; Шкільний режим - це порядок; Дорога - це увага і дисципліна водія; Екскурсія - це відпочинок і пізнання нового; б) речення, у яких ознака виступає як наслідок, результат набуття чогось: Недосипання - це постійна втома; Зайві калорії - біда для серця і судин; Кожна жменя суниць - це здоров'я і краса; Сумлінне навчання - запорука успіху; Жадані листи - мені втіха, Ваші ж листи - розрада (Л.Павлів); в) речення, у яких суб'єкт визначається за відношенням залежності. У них повідомляється про те, що щось одне безпосередньо залежить від іншого: Добре підготовлений спеціаліст — результативна праця; Урожай на дачі - підмога сімейному бюджету; Грамотно поставлене завдання - половина успіху його виконання; г) речення, в яких суб'єкт визначається за відношенням наявності чи су провідності, повідомляє про те, що щось супроводжує когось або що-небудь: Час навчання в університеті — це молодість; Київ — це Дніпро, Хрещатик, парки і сквери; Новий Рік - це ялинка, привітання і чекання несподіванок; д) речення, у яких суб'єкт визначається за відношенням

охоплення. У них повідомляється про те, що щось чимось наповнюється: *Життя Івана Франка - це щоденна виснажлива праця; Вся її відпустка — суцільні переїзди; Розкішні квіти — це весь його вільний час.* е) речення, у яких суб'єкт визначається за чимось, що його повністю характеризує чи уособлює: *Зима - це холод; Традиційні форми навчання у вищій школі - лекції, семінари і лабораторні заняття; Сім'я - це не тільки батьки і діти, це - щастя мати найближчих людей; Стени - не тільки ковила та квіти...* (Л.Паниченко).

Проаналізований фактичний матеріал не вичерпує всієї різноманітності семантики речень структурної схеми $N_{\text{лім.}}-N_{\text{лім}}$ статті названі лише окремі, найчіткіше окреслені типи цих речень. Класифікувати такі речення за значеннєвим принципом не просто насамперед через семантичний синкретизм, властивий багатьом із них. Семантико-граматична природа такого типу речень не виявляє суттєвих відмінностей як значеннєвого, так і формально-граматичного плану. Це й ускладнює встановлення чітких критеріїв для їх класифікації та семантичної характеристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. - К.: Либідь, 1993.-347 с.
2. Граматика современного русского литературного языка. - М.: Наука, 1970.-767 с.
3. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. - К.: Вища школа, 1986. - 167 с.
4. Козачук Г.О. Числова відповідність між підметом і простим присудком // Українська мова і література в школі. - 1984-№ 2.-С.31-35.
5. Русская грамматика. - М: Наука, 1980 - Ч.ІІ. - 709 с.
6. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. - К.: Вища школа, 1994. - 670 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. - За ред. І.К. Білодіда . - К.: Наукова думка, 1972. -514 с.
8. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. К.: Академія, 2004. - 406 с.